

ságtalanul ne érintse». Saját lelkiismeretességével együtt jár ennek követelése is. Ahol pedig ez részben, vagy teljesen hiányzik — mint például Petőfi Apostolának kései publikálójánál (Alkotmányos nagy naptár, 1861) — kemény szóval bírálja a mulasztásban ludasokat és nem fél fölvetni a felelősség kérdését.

* * *

Számos részletproblémát vethetnénk még fel, Aranyak az irodalomtanításra vonatkozó megjegyzéseit, irodalomtörténetének, egyes nagy tanulmányainak elemzését, vagy műfordítói tevékenységét. Külön értekezés anyagát jelentené Arany verstani, nyelvi és nyelvészeti örökségének feldolgozása — mindezekre azonban egyetlen tanulmány keretében nem vállalkozhattunk. Az eddigiekben is inkább Arany esztétikai elveinek fővonalát, alapjait szerettük volna felvázolni, semmint esztétikai rendszerének *kimerítő* elemzését vagy értékelését adni. Ez, úgy érezzük, csak még további, hosszabb és szélesebb körű kutató és feldolgozó munka eredménye lehet.

Annyi azonban már az eddig felvázolt nézetekből, elvekből és művekből is nyilvánvaló, hogy a magyar irodalomtörténet, esztétika és kritika haladó hagyományait kutatva nem is akadhatnak gazdagabb, tartalmasabb kincstárakra, mint Arany János esztétikája. Az ő elvei, meglátásai, bírálati — költészetéhez hasonlóan — túléltek a XIX. századot és értékesek, tanulságosak a mi számunkra, a szocialista-realista esztétika és kritika megteremtéséért vívott harcunkban is.

VARGHA BALÁZS

AZ ÖZVEGY KARNYÓNÉ S KÉT SZELEBURDIAK

I. Előzmények

1. »Az első iskola a Somogyban.«

»Az özvegy Karnyóné« — iskolai színdarab. Évzáró ünnepélyre készítette 1799 szeptember elsejére a csurgói iskola felső osztályának ideiglenesen megbízott tanára.

Csokonai Komáromban még azt remélte, hogy Festetich gróf hintaján viheti majd Keszthelyre ifjú feleségét, Lillát »városbeli Professzornénak.«

Nem lett ebből semmi. Először Lillát veszítette el, — búcsúlevelét még mint reménybeli professzor írta — aztán a keszthelyi állást is más kapta meg. A botanika tanszékre számított Festetich iskolájában, de a gróf már eligérte az órákat a cisztercieknek.

1798 márciusában érkezett Somogyba — Gaál László számítása szerint — s több mint egy évet kényszerű vendégeskedésben töltött el, míg 1799 júniusában sikerült helyet kapnia a csurgói iskolában.

Volt debreceni barátainál és új ismerőseinél töltötte addig idejét Csökölben, Hedrahelyen, Kisasszondon, Korpádon. Legtöbbet Sárközy István alispán vendégszerető házában tartózkodott.

Vidám, de keserves időszaka volt ez életének. Egyik nap elszorakoztatta köszöntő versével az uri társaságot, máskor meg elmenekült előlük »az áldott magánosságba«.

Pártfogója, Sárközy, úgy látszik megelégedte a hosszas vendéglátást, mert valósággal ráerőltette szeretetreméltó vándordeákját az egyházmegyére. Az esperes már hírt vette a debreceni kicsapatásnak, nem akart rovott multú embert alkalmazni, még ideiglenesen sem.

Arcpirító huzavona után foglalta el helyét. Nyomorúságos bérért tanított, sőt a végén kiderült, hogy ingyen. Fázlódott, rongyoskodott. Tüzelőt, világítószerszámot, ruhavarratásra való kölcönt is külön-külön kellett könyörögnie az egyházgondnoktól.

A bizalmatlanságot látva — de saját becsületének védelmére is — írásbafoglalta Sárközynek, hogy mit vállal, mire készül:

»Én a leckéket még ma egy hete elkezdtem s azolta a tölem — s környülállásoktól — kitelhető móddal szakadatlanul is vittem és hogy ezen módon csökkenni, s elkezdett munkám inába szakadni nem fog, ígérem is, igyekezem is.«

»...azon törekedem, hogy ahhoz szoktassam Nevendékimet, mi a régi mechanica, mi a mai gondolkotató Tanítás, mi az Oskolai s a boldog elfelejtésnek szánt Pedántság; mi a valóságos Embert Formáló Tudás, mi az Orbilius és mi az emberszerető oktató, aki az ő (akár élő, akár holt) Tanítójitul vett kincset s az a miatt való adósságot, uzsorájával együtt kívánja a fiatal emberiségnek lefizetni.«

Gondolkozó és gondolkotató tanítás, embert formáló tudás, emberszerető oktatási módszer — ezt a felvilágosodott humanista célkitűzést debreceni préceptorságából hozta magával. Ott is ezt próbálta már, legalább is úgy képzelte. A *sedes* ítélete szerint viszont ő volt az ifjúság megrontója. A megbélyegző büntetés híre ide is elkísérte, de ez még nem vette el a kedvét, hogy a neveléssel még egyszer megpróbálkozzék.

Munkáját önállóban végezhetette Csurgón, mint öt évvel ezelőtt Debrecenben. Egyetlen tanára a felső osztályoknak, kilenc diákja van, felettesei nem is a városban laknak. Kész eredménnyel állhatott elébük, amikor meglátogatták az iskolát, bemutathatta, miben áll a pedagógiája.

Sárközy előtt erre kötelezte hát magát. Azt, és a többi urakat persze csak éppen annyira érdekelte a nevelési módszer, hogy megbízható ember kezébe adják-e fiaikat, az iskola kilenc nagydiákját. Házi iskolája volt a kis intézet a megye nemes és honorácior családjainak. Kisebb költséggel taníttathatták itt az úrfiakat, mint ha Debrecenbe vagy Patakra küldik őket már »rétor« vagy »poéta« korukban. De arra ügyelni kellett, hogy a családi iskola megadja az »akadémiai« osztályokhoz az alapot, s a bizonyítványt is: ezért is kellett sűrűn helyettest fogadni a külföldet járó végleges tanár hazaérkezéséig.

Diákjai — akárcsak a debreceniek — tűzbe mentek volna érte. Egyik tanítványa, Gaál László így ad számot ötven év múlva is felejthetetlen csurgói emlékeiről:

»Csokonai hasonlíthatatlanul viselte magát Csurgói interimális $\frac{3}{4}$ évi tanítósága alatt. Lássuk rendit: nappal a rendes órákban tanítványai közt volt, kellemesen és mulattatólag tanította a különben száraz deák rhetorikát. Tanított egyebet is, mint száraz tudományt: Botanicát, Históriait, Természet históriát — melyet tanítványai töle gyönyörűséggel — sőt örömmel hallottak s tanultak — szerették Csokonait mint barátjukat, testvérjüket, attyokat, soha egyik tanítványát se bántotta, de ő sem tett se embertelenséget, se törvényteleniséget, annyival inkább vétet — ha tanítványa gyengélkedett felfogásában, ott kezdte a felvilágosítást ahol tanítványának felfogható esztét állani észre vette — s a tanítvány örült vezetetésén — s nem volt oka elcsüggedni.«

Ez a félévszázad távlatából visszarévedező emlékezés a legszebb bizonyosság, hogy Sárközynek adott ígérését mindenben beváltotta. A fiúk — Somogy jövőendő táblabírái, birtokos hemesei — jó nevelőt kaptak.

De Csokonai nemcsak Sárközynek kötelezte el magát, mikor nyomorúságos pozícióját sikerült megkapnia. »Székfoglaló« verse, a *Jövendőlés az első oskoláról a Somogyban* — nem a kilenc nemesúrfiról, hanem sokszáz somogyi jobbágy- és zsellérgyermekről szól. A kiskisiskolásokról, akik szerte a megyében iskola nélkül maradnak, vagy tudatlan »kosták« botja alatt szenvednek. A csurgói *iskola* az első, ahol tudományt adnak, a megye többi műintézete nem érdemli ezt a nevet.

Micsoda nagyzolás. Befogadnak száralomból egy vándordíákot, és az mindjárt azzal állít be, hogy megérkezésével új fejezet kezdődik Somogy művelődésének történetében. S felettes hatóságaitól, a megye uraitól kéri számon, hogy nem deákokká nevelték a kanász- és haramiaivadékokat.

Somogy megye nemesei — ha olvasták ezt a verset — nem vehették jónéven tőle a zsványok kiművelésének merészen humanista programját.

2. Betyárvilág Somogyban

Kényesebb kérdést fel se vehetett volna akkor Csokonai.

A Magyar Hirmondó babócsai levelezője ilyen tudósítást küldött 1799 augusztus 11-én: »Ezen a tájon még soha nem hallatott történet adta elő magát e hónapnak 9-ik éjtszakáján. Amint t. i. éjfélutáni két és három óra között a Magasdi erdőségen keresztül jött volna Kanizsánál a Bétsi posta Iharos felé: némely Csavargók kirontván ottani leshelyekből megtámadták a postát, elvették veréssel tőle a bőr-táskáját, és az abban talált 13 csomók közül a négy nagyobbat feltörték, oly reménységgel, kétség kívül, hogy talán csengő-pénzre találhatnak benne: de minthogy nem találhattak; visszaadták ismét a táskát, kevés kárral a Postalegénynek, s szabadon bocsátották.«

A korabeli hírlapi közlemények, jelentések, levelek következetesen összekeverik a betyárok viselt dolgait és a tömegmozgalomként kirobbanó somogyi parasztfelkeléseket. »Haramiákról« beszélnek akkor is, mikor egy egész falu pórnépe nekilát, hogy feldulja és felégsse a földesúr kastélyát, s visszavegye az erőszakkal foglalt majorsági földeket.

Természetesen volt összefüggés a betyár-bandák alakulása és a parasztfelkelések között. Zsellérekből, jobbágyokból lettek betyárok. A föld népe védte, segítette a betyárokat. Somogymegye alispánja már 1776-ban ezt jelentette: »a szennai jobbágyok... segítik a rablókat és akadályozzák az üldöző megyei embereket... A földesurakat és tisztjeiket nemcsak hogy halállal fenyegetik, hanem azt meg is mondják nekik... rablásokat és latorságokat követnek el.«¹

A XVIII. század második felében a parasztmozgalmak új és új hulláma árasztotta el a Dunántúl egyes vidékeit. A század legutolsó éveiben — Csokonai somogyi tartózkodása idején, és közvetlenül utána — a háborús terhek növekedése volt a felkelések közvetlen kiváltó oka. 10 000 lovat, 20 000 ökröt, 2 400 000 mérő gabonát, 3 760 000 mérő zabot ajánlottak fel a rendek az »Egyesült Hatalmasságok« franciaellenes háborújának céljára, a »trónnak, az ősi szabadságnak, a nemesi jogoknak és a hitvallásnak« védelmére. A jobbágyokékból ajánlották fel. A népen hajtották be ezt a hatalmas mennyiségű terményt, ők maguk csak nyerhettek a hadiszállításon.

A földjeikről előzött, vagy a nyomorgatások elől menekülő jobbágyokból mindig új utánpótlást kaptak a betyár csapatok. A vármegye börtöne fulladásig meg volt rakva elfogott haramiákkal. Akasztottak is belőlük eleget, de a közbiztonságot nem tudták helyreállítani a legdrasztikusabb intézkedésekkel sem. 1800-ra tömeges felkelések robbantak ki. Csokonai barátainak, Sárközynek, Pálóczy Horváth Ádámnak az udvarházát is feldúlta a felzendült nép.

A nagy megmozdulások idején Csokonai már nem volt Somogyban. De egyízben ő is szemtől szembe állt a híres somogyi betyárokkal. Gaál László így meséli el a történetet:

»Ellene állhatatlanul vonzódtak Csokonaihoz nem tsak a cultusabb emberek, Urak és asszonyok; de a pallérozatlanabbak is, ha szóhoz jött, megtudta nyerni. Így 1799-ben

¹ Vörös Károly: Az 1765—66-i dunántúli parasztmozgalmak és az úrbérrendezés. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711—1790. Bp. 1952. 331. l.

mikor Szüreti vacatio idején, a házi Asszonnyal és annak fijaival Csurgóról a Bárdi Szüretre szándékozva, a Balhási erdőben el tévedve egy néhány bujdosó zsványokkal össze találkoztak, ámbár a tőlük a hol lakozások felől tudakozó Asszonynak e kérdésére kinek tselédjei? a legvadabb hangon ezt felelték Botskoré — ha esmeri, — Csokonai tsak hamar bele szólva — Kegyelmiük pásztor emberek, és itt kinn laknak az erdőn, szabad emberek ő Kegyelmiük, nem uralnak senkit, nem is parantsol ő Kegyelmiüknek senki az egy Istenen kívül kinek ege alatt szabadságban élnek. Igaz Uram jól mondá mi nekünk nem parantsol senki, de azért mi is szolgálunk ám azoknak, kik ránk szorulhatnának. Elhiszem Kegyelmeteknek és megkövetem s kérem is hogy mivel mi itt az utat nem tudjuk mondanák meg jól megyünk-e Balhás felé — nem : felelének, de ha Balhásra szándékoznak bele vezetjük az útba — eredj előre Pista — s utánna Kotsis — ; s bár egy fertály órai félelmek között voltak az utasok az elől és hátulról is zsványoktól vezetett és kísértetett kotsiban — de végre tsak ugyan jó útba igazítva — szinte jó kívánással tovább botsátották. — Ugyan ezen útban és erdőben a fíját éppen Csurgóról pár nappal elébb haza vivő Vas István nevű Aszófői prédikátorral ellenben össze találkozáván — mivel az a Zsványoknak nyelvén nem tudott — ellenkező manierrel bántak — le ugratták t. i. a Szekérről és ládáját és Pintze tokját is felszaggatták, és pénzét is elrablották.«

Ez az anekdótává kikerekedő betyárszelídítés minden vonatkozásában »csokonaias«.

Próbája volt ez a találkozás annak, hogy igazat mondanak-e Csokonai versei : a *Jövendülés és Az estve*.

Az *estve* ezt is mondja az emberiség ősi, boldog koráról :

»Nem bújt el a fősvény más embertársától,
Hogy ment legyen pénze a haramiától,
Akit tán tolvajja a tolvaj világ tett,
Mert gonosz erkölccsel senki sem született.«

A költő rokonszenve a tolvajok, haramiák iránt nem betyárromantika, hanem felvilágosult humanizmus.

Csokonai tartotta magát elveihez, mikor ott állt a betyárok előtt. És azok is tartották magukat a róluk szóló humanista elképzeléshez.

De Csokonainak Gaál által idézett szavaiban többszörös ironia is van. Ez már lehet az anekdóta stilizálása is, hogy dupla tréfát csinál : megszegyeníti a megrémült társaságot, de együtt örül velük félelmük múltán, mert könnyű volt a haramiákat levenni a lábukról.

3. A Somogyi népiesek

Ha nem maradt volna is fenn ez a kedves anekdóta, akkor is tudhatnánk, hogy a somogyi társaság tagjai közül Csokonai népbarátsága volt a legkövetkezetesebb. Többek közt azért is, mert neki nem volt lerombolnivaló udvarháza.

De haladjunk sorjába. Ne felejtjük el, hogy 1799-ben Horváthnak és Sárközynek is épen áll még a háza, tehát a nép iránti rokonszenvük zavartalanabb, mint 1800 után.

Sárközy mint alispán megpróbált emberséges lenni hivatalában. Felterjesztéseket írt az egészségtelen börtönökről. Érdekelte a népköltészet, valószínűleg ő volt az a Sárközy István, akinek népdalgyűjtémeye maradt fenn (lásd a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában Rummy Károly gyűjtéményét).

Horváth Ádám népiességének meg éppen kiváló eredményei voltak. Ő a kezdeményezője a somogyi művelt nemesség népköltészet iránti érdeklődésének.

Csokonainak sok oka volt rá, hogy vonzódjék Horváthoz. Szabadkőműves, természet-tudós, a nemzeti hagyományok tisztelője, dalos, muzsikusköltő :

»Ő az, aki magyar hangra tanítja az erdőket,
Hangoztatja scytha nyelven pergő versekkel őket,
Mely verseket ti is méltán, óh méltán irgyljétek,
Ti boldog a culturával dicsekvő nemzetek.«

— írja róla még 1794-ben.

Somogyi barátait Földi és Kazinczy révén szerezte Csokonai. Kazinczy már megismerkedésük idején azt jósolta Csokonairól, hogy »mind virtusaiban, mind hibáiban is ... második Horváth Ádám lesz« (levelezése II. kötet 297. l. Kis Jánosnak.) Kazinczy és Horváth Ádám véleménye 1795 előtt eltért ugyan a verstan, stílus, műfordítás néhány kérdésében; megvolt már a nyoma annak, hogy Horváth a művelt, haladó köznemesség képviselője, Kazinczy a megteremtendő polgárságé — de ellentétük nem éleződött még ki ekkor.

Somogyban hamarosan kiderült, hogy a Kazinczyval való közös barátságnál is jobban összehozzák őket közös elvek.

Amit Kazinczy kifogásolt Csokonai költészetében, — részben jogosan, részben jogtalanul — azt itt Somogyban mind szívesen fogadták, sőt dédelgették. Igaza volt a mesternek, mikor arra figyelmeztette őt, hogy »ne névnapki köszöntőket írjon«, hagyja abba a diákos »mendikás« alkalmi költészetet — a somogyi udvarházakban megkívánták, hogy a jó ebédékért hálából tréfás köszöntőt olvasson fel. Kazinczy nem szerette a szabadszájú pajzán verseket — Horváth Ádám társaságában nagy kelete volt a trágár daloknak is. Kazinczy általában helytelenítette a »köz expressziókat«, a népies hangot — s ebben már nem volt igaza. A somogyi literátusok népiesek voltak beszédükben, verseikben, s Csokonai igazolást talált náluk a népiességre, Kazinczy álláspontjával szemben.

Csokonai az 1794 előtti években megpróbált alkalmazkodni Kazinczy stílusbeli, esztétikai követelményeihez. Somogyban más irányban fejlődött, de valószínűleg nem úgy tartotta ezt számon, hogy tudatosan elfordul Kazinczy tanításától. A spielbergi rab és társai a nemzeti függetlenség ügyéért szenvedtek. Somogyban bizonyosan őrájuk is gondoltak, mikor a Rákóczi-nőtát énekelgették. Az csak később derült ki, hogy Kazinczy nem kíván kurucos ellenzéki lenni, a nemzeti szellemet másképpen, nem nemes, hanem polgár módjára akarja éberentartani.

A művelt, felvilágosult emberbarát, népies, kuruckodó társaságba Csokonai nagy-szerűen beleilleszkedett. Sokat tanult tőlük. Költészetébe akkor áradnak be erősebben a népdalok, népi szólások, eleven népi alakok.

De ennek a baráti körnek népiessége erősen ellentmondásos volt. A felvilágosult, humanista vonások ellenére alapjában patriarchális a szemléletük. Pártolták a népet, énekeltek a dalait — nemesi kedvtelésből. Kuruckodásuk nem fejlődött odáig, hogy következetesen harcoltak volna a nemzeti függetlenségért. A Rákóczi-nóta eldalolásán kívül legfeljebb egyes nemesi sérelmeket hánytorgattak fel. A nemzeti függetlenségi harc a mult kegyeletes emléke volt nekik, nem aktuális feladat. A franciák elleni háborút néha gúnyos székszisszel nézték, de alapjában egyetértettek vele.

Ez a nemesi környezet nem segítette hozzá Csokonait, hogy pozsonyi megalkuvásának lényegét tisztábban lássa, s szembeforduljon vele.

Az idegen hatalom érdekeiért folyó háború ellen ténylegesen csak az osztályharcot folytató jobbágyok léptek fel. Szembeszálltak uraikkal, akik a háború terhét az ő nyakukba lökték. Ez nem volt nemzeti függetlenségi harc, mert éppen megosztotta a hazafias erőket ahelyett, hogy egyesítette volna. De végeredményben mégis a nép önvédelmének megnyilvánulása volt.

Az ellentétek rohamosan kiéleződtek. A nép nem kímélte a kuruckodó, népdalt éneklő urakat sem, egy kalap alá vette a labancos, németül »módizó« urakkal. A felvilágosult urak humanizmusa is elpárolgott, mikor kapujukat megdöngették a »haramiák«.

Csokonai helyzete, állásfoglalása nem egyértelmű ebben az időben. Folytatja a háború költői propagálását — ez a legnagyobb negatívuma. Rokonszenvvel fordul a jobbagyokhoz, még a betyárokhoz is, és (legalább is a művelődés szempontjából) megszólaltatja a nép jogait — ez a legfőbb érdeme.

Nem érzi igazán jól magát az úri vendégségben. A *Magdnossághoz* írt gyönyörű versében a nemesi társaság megvetése is tükröződik:

Te azt, ki megvetette a világot,
Vagy akinek már ez nyakára hágott,
Kiséred és ápolgatod;
Magát magával biztatod.

De szívesen együtt van velük, ha a nép dalait vagy kuruc dalokat éneklük. Bár népies-ségük, kurucságuk nem következetes, Csokonai költészete erősödik azzal — nemcsak formájában — amit tőlük tanul.

4. Mantua

1799 nyarán nagy keletje volt a hírlapoknak. Az osztrák seregek Olaszországban bekerítették Mantuát. Az angol flotta a Földközi tengeren manőverezett. Napoleon Egyiptomban harcolt az angolokkal és törökökkel. Az egyik indiai fejedelem, Tipoo Sahib hábtámadta az angolokat, hogy Napoleon helyzetét erősítse. A Balkánon a török vezérek egymás ellen háborúztak — ez szintén a franciáknak kedvezett. Párizsban a direktórium azon fáradott, hogy a jakobinusok utolsó csoportját is megsemmisítse.

A háromnaponként megjelenő Magyar Hírmondó minden száma beszámolt valami újabb fordulatról, a hadvezetés, diplomácia, politika izgalmas eseményeiről. Aki olvasni nem tudott, az itt-ott elkapott kósza hírekből kombinálta ki, hogy miképpen fordult a hadiszerencse.

Mantua várát július 30-án feladták a franciák. A kormány elrendelte, hogy az egész birodalomban tartsanak hálaadó istentiszteleteket a győzelem örömére.

A városokat fellobogózták, ágyukat durrogtattak, ünnepi kivilágítást rendeztek. »Hajdúböszörményben, a Nép buzdítására minden harangok megvonattak, s azután a Torony legnagyobb négy ablakai úgy kivilágosítottak, hogy az egész Városba kiragyogtatták e következő Felírásokat, s ábrázolásokat. Egy ablakban t. i. a két fejű sas képe alatt ez a két sor ragyogott: *Éllyen a Császár. Az igaz ügy győzött.* A másik ablakban: *Éllyen Károly Hertzeg. Hódoly Frantzia!* Harmadik ablakban szemléltetett egy oszlop, melynek allyján, zászlók és ágyuk, a tetején pedig borostyán koszorú. Alá ez volt írva: *Szuarónak.* Negyedik ablakban végre, egy repülő trombitás Angyal, koszorut tartott kezében, s alá e volt írva: *Kraynak.*» (Magyar Hírmondó, 1799 II. 478. 1.)

Festetics György, — Keszthely, Csurgó és számos más város földesura — előljárt a jó példával; még az országos intézkedés előtt elrendelte birtokán az ünnepeket: »Meg értvén t. i. Városunk nagy érdemű Örökös Földes Ura, N. Gr. Tolnai Festetics György Ö N-ga, azon óhajtván várt, s nagy következtésű nyereségünket — Mantua visszavételét — azonnal mind itt Keszthelyen, mind Birtokainak több részeiben is rendeléseket tett, hogy áldassék a Seregek Ura, kegyes segedelméért, mellyel szerencsésíti fegyvereinket.» (Levél Keszthelyről aug. 16-án. u. o. 287. 1.)

Augusztus 18-án színelőadás volt a csurgói iskolában. A nézőközönség Csurgó módosabb és szegényebb polgáraitól verbuválódott. Az első sorban nemesurak és papok ültek. A két díszhelyet Festetics György grófnak és Sárközy alispánnak tartották fenn.

A *Cultura* című vígjátékot adták elő a diákok.

Az új tanító nem jól vizsgázott ezzel a színjátékkal. Nem alkalmazta a darabot a mindenkit lázban tartó aktualitáshoz: egy szó sem volt benne Mantua megvételéről, a birodalom népeinek osztatlan lelkesedéséről.

A második felvonás negyedik jelenésénél majdnem botrány tört ki. A szerep szerinti *Pofók*, derék magyar udvari gazda a Rákóczi nótát kezdte énekelni: »Hej Rákóczi, Bercsényi, — Tököli...« s *Kanakuz* a béres majdnem sírvafakadt a meghatottságtól: »Jaj gazduram, ne fujja ked ollan köservesen, mingyár mög hasad a szívem.«

Hogy az egyszerűbb hallgatóság is úgy érzett a nótát végighallgatva, mint *Kanakuz*, azt nem jegyzték fel, de biztosra vehetjük. Festetics és Sárközy azonban megbotránykoztak. Gaál szerint (i. m. 18. fol. verso):

»Sárközy társalgás közben Gróf Festeticshez fordulva sóhajtá: bár tsak el maradt volna ez ősi ének! a Gróf pedig: igaz, némely urak illyesek és oskolánkat is el szóráthatnák de mit tehetünk róla — hogy a régiek illyen (dühös) szomorú énekekre fakadtak.«

Az előadás után Festetic erélyes levélben írta meg rosszaságát Csepán egyházigazgatóknak, s ráparancsolt, hogy ezután cenzurázza az iskolában előadásra kerülő darabokat. (Csire István: Vázlat Csurgó multjából 233. 1. Idézi Gulyás József I. T. K. 1925. 125—126. l.)

»A színi előadás — most mellőzöm annak vitatását, hogy ez a tanulóifjúságnak használt-e vagy nem — eléggé tetszett a közönségnek; hanem hogy nyíltan kimondjam, amit érzek, nagyon kétlem, hogy az a színdarab a gimn. inspektor bírálatán átesett volna, amit jövőre bizalmasan (sub rosa) ajánlok, mert annak a paraszt fiúnak Rákócziról s Bercsényiről elénekelt dala, jóllehet tréfálkozva és némi gúnnyal adta elő, sem a hallgatósághoz, sem a helyhez, sem a mostani időböz nem illett, sőt egyáltalában kimondhatatlan hiba volt. Sokkal helyesebb volna, és arra is kell törekedni, hogy az ilyes ünnepélyeken uralkodó Felséges urunkat, vagy a Fenséges Nádort dicsénekekkel magasztaljuk.«

Az urak — úgy látszik — még ez egyszer kegyelmet gyakoroltak. Nem törték ki a poéta nyakát, sőt módot adtak neki, hogy goromba hibáját jóvátegye.

Haraszti Gyula helyesen mondja, hogy a *Cultura* előadásának ez az incidense tehetné szükségessé, hogy *Az özvegy Karnyóné* szövegébe Mantuára vonatkozó utalásokat írjon bele Csokonai, s a darab végén lelkesítő beszédet mondasson Sárközy Alberttel, az alispán fiával.

Valószínű, hogy az egész *Karnyónét* azért kellett hirtelen megírnia, hogy a szeptember elsejei évzáró ünnepélyre gánccsalan darabban állhassanak elő.

A *Cultura* előadásának végén — a fennmaradt kéziratos másolat szerint — Ábrahám zsidó ilyen *Conclusio*val búcsuzott a közönségtől: »Majd 2 hétre Egyed napján akkor primo Szeptember meginth lesz egy chomidia, akkor vásár is Cshergön etwas cihadni, talán lesz valami eladó, én magam is itt leszek, mondhatom szhép lesz khérem alázzák meg magokath: *Gerzon du málörö* vagyis az elvesztett ifju ur megtalálása, mondhatom szép lesz. Isten álgya meg az urakhat, Jó éjszakát khivánok, csókhóloom a khaputjokat. Az asszonyságoknak is jó itszakhat ágya Isten, Csókolom a viganójokhat.

Jó itszakhat kíványok.«

Tehát először a *Gerson du Malhereux* volt szeptember elsejére, a vásár és vizsga kettős alkalmára, másorra tűzve. De ez a Debrecenből hozott darab megint csak nem látszott alkalmasnak arra, hogy a neheztelő uraságokat kiengesztelje.

A *Gerson*-ban egy nemesi kúria udvari népsége szabályos boszorkányüldözést támaszt, francia spiont akar fogni. A hőst felvilágosult elmékedései, Rousseau-idézetei keverik gyanúba. A darab végén az egész kísértetfogó kompánia felsül, *Gerson*ról kiderül, hogy nem kőborló francia kém, hanem az uraságnak messze földről hazavetődött édes fia. (A *Gerson*-nál talán később írt *Tempefőtből* is ismerjük ezt a két motívumot: a spion-vádat, és a végül kiderülő előkelő, származást.)

Csiklandós téma volt ez éppen akkoriban. Augusztus 9-én akasztottak fel egy Nádasdy-regimentjéből való, tolcsvai nemes származású káplárt, a franciákkal való cimborálás, materialista gondolkodás vádjával. A korabeli ujságtudósítás rávilágít a felvilágosodás hisztériás üldözésére, a szabadgondolkozók papi exorcizálására. (Magyar Hirmondó 1793. II. 399) »Verona vidékén a franciák fogságába esett, ahol nagy hajlandóságát nyilatkoztatta hozzájuk.

Altal jöven hozzánk némely Irásaiért elfogattatott... Kiszentenciáztatása után papot magához nem akart eresztetni. Erre a Tábori Superior egy igen derék s nagy tudományú úr, látogatására ment. A bűnös egyenesen megvallotta, hogy ő kész ugyan magát Paphoz adni, de előbb meg akar győződni a lélek halhatatlanságáról, és a Religiónak csalhatatlanságáról. Első nap a Superior 9 óráig beszélgetett vele, mégse vehette ki eszéből a materializmust.»

Ilyen világban, ahol a szabadgondolkodásnak kötél volt a jutalma, nem lehetett Gersonnal előállni.

Új darabot kellett írni, mégpedig gyorsan. Így született meg *Az özvegy Karnyóné*. A hirtelen készületre utal Sárközy Albert záróbeszéde is: »E bizony meglehetősen volt második próbába.«

A *Karnyóné*ban és a záróbeszédben Csokonai már bőségesen *mantuázott*. Egy nagy költeményt írt, hogy Festetics rendeletének és személyes kívánságának eleget tegyen: *Az igazság diadalma*, íratott sept 24-ik napjára, 1799. A Mantua visszavételének örömnapjára.

(A dátumokat a Csokonai életében megjelent kiadások, a kéziratok és a kortársak különbözőképpen adják meg. A *Cultura* előadása Gaál László szerint július 12-én volt. A darab egyetlen fennmaradt kéziratában, mint láttuk, Ábrahám két héttel az előadás utánra, szeptember elsejére igéri a Gerson előadását. Helyette a *Karnyónét* játszották, ennek egyik kézírata szerint valóban szeptember elsején. A Mantua-vers előadását az *Alkalmatosságra írt versek* első kiadása szept. 24-re datálja. Viszont Gaál László szerint [16. fol verso] ennek előadása a *Karnyóné* bemutatásával egy napon volt. Valószínűleg Gaál keveri össze a dátumokat és az eseményeket, s a helyes dátum: *Karnyóné* szept. 1. *Mantua-ünnepély* szept. 24. Lehet, hogy *Az özvegy Karnyónét* még egyszer eljátszották 24-én.)

Mantua elfoglalásának szeptember 24-i ünnepén pompás illumináció volt — azt is a tanító rendezte. Ugy látszik, nem egészen alaptalanul írta Csokonai később a *Tavaszi ajánló*-versében: »Pompáznám örömportákkal, S tündöklő tűzi munkákkal...« — mert volt már gyakorlata az ilyen ceremóniamesterségekben is:

»Csokonai Mihály úr, egy oltár forma alkotmányt készíttetett, annak felső részén egy zömök piramis. Az alkotmány fal mellé lőn alkalmazva; ennél fogva a hátulsó oldal nem volt látni való, hanem a három látható oldalakon mind azoknak a Hatalmasságoknak Czimerei voltak szépen ki metszve, mellyek a Frantziák ellen akkor hadban állottak és *némely irások* p. o. Dieu et mon Droit—Honni soit qui mal y pense. Készen lévén az alkotmány a széles folyosóra v. podiumra helyeztetett és estvére bele rakott métek által kivilágíttatott. Estve Gróf Festetics és sok urak ide gyűltek, és a népség a mennyi bele fért. Ekkor Csokonai innepélyessen lépvén fel a Czimeres alkotmány elébe, annak emeltebb álló helyén eleven actioval el olvasá *az igazság diadalját*, vagy is *Mantua vissza vételét megünneplé* 1799. Sept. 4. (1?). Hogy pedig az igazság diadala annyival is érdekesebb lenne — az oskolán kívül mozgó ágyukat rendelt Csokonai ur, mellyekből a verzetnek — kijelölt paúzáinál — mind annyiszor salvék lövettek, ez köz tetszéssel végbe menvén, — egy kis idő vártatva az Auditoriumba mentek a Gróffal az Urak és a nagy Közönségből kiket bé botsátottak, és elkezdődött a (víg)-játék mellyet a nagyobb Tanulók ezen cím alatt adtak Karnyóné vagy a vén Kalmár és felesége.« (Gaál 24. fol verso)

Igy kellett fizetnie Csokonainak a Rákóczi-nótáért.

II. A Karnyóné világa

1. Az »ujságok«

1799 szeptemberére összesűrűsödtek a problémák. A világpolitika, a magyar társadalom, Somogy, a csurgói iskola problémái. Csokonai — ha olyan sok minden nem terheli, nyomja — a *Tempejő*hez hasonló nagy drámában önthette volna ki szívét.

A nagy dráma helyett ez a furcsa, tragikomikus hangulatú bohózat született meg. Töredékesen, célzásokká vékonyítva sok minden benne van, ami akkor Csokonai gondja volt, de nem ezek a részletek állnak össze egységes drámai konfliktussá.

A felvilágosodás világnézetét valló költő azon gyötrődhetett legtöbbit, hogy mit csinál »Páris, a világ csudája«. Mit higgyen, mit ne higgyen azokból a hírekből, magyarázatokból, amelyekkel a bécsi propaganda tervszerűen elárasztotta az országot.

Ennek a gyötrődésnek jelei tűnnek ki a Mantua-versből.

Franciaellenes verset nem most írt először. Már a Diétai Magyar Muzsában is ilyesfélével próbálta eltalálni a diétai követek gusztusát. De ott még tisztán alkalmi verselés volt az egész. Debrecenből hozott rutinnal hőmpölygette hexameterjeit a franciák ellen :

»Im már a vérnek tágas mezejére kiszállnak
A seregek : rohan a felkentnek véribé ázott
Francia nép, — Páris nadrágtalan asszonyi népe.
Ellenre ront vértől párádzó görbe vasával
A magyar, óh mi vitéz tűz szikrázik ki szeméből
Im már büszke lován villám módjára kipattan,
Kardján ül a halál, rémülés mégyen előtte,
S öldöklés kíséri nyomát : száz tarka kokárdát,
Száz sapkát látok lov' alatt a porba heverni.
Mint mikor az haragos felhőknek terhes öléből
A rohanó zápor széllal dörgéssel elindul,
És jéggé válván a tarka mezőkre leomlik,
S a veres pipacsok fejeit mind öszve tiporja :
Igy dörög a vérnek mezején, így tördeli öszve
A vér-szín sapkás koponyákat scythá vitézünk.

Remek képek de semmi jele annak, hogy a vers személyes ügye volna. Még jobban kiemeli a *lirának* ezt a hiányát a valóban patetikus hangú felvilágosodott versek sorozata (*Az estve*, és a többi), amelyek bekerültek a Diétás Magyar Múza frissen készült alkalmi darabjai mellé.

Az igazság diadalma aktuális vonatkozásai azt mutatják, hogy megpróbálja tisztességgel elemezni sajátmagának is a francia helyzetet, de hibás eredményre jutott.

Lipillott azt mondja a darabban a francia cégérel terjedő divat-bolondságokra : (Első felvonás IV. jel.) »Rendeket kell hallani az embernek! Mi is csak módizunk, csak módizunk s hányjuk vetjük egyfelé másfelé, ürgetjük forgatjuk gondolatunkat, viseletünket. *De a párisiak talán az agyvelejeket is fonákuul fordították.*« — A francia *forradalomnak* és a *monarchia* párisi divatjának ez az egész rosszindulatú összekeverése -- akkori közhely is lehet. A reakciónak örök érve a forradalom ellen, hogy megzavarja a dolgok jó rendjét, felforgatja a »megszokott tehát helyes« életet.

Többet sejtet ennél a Mantua-versnek az a képe, hogy a forradalom nagy véres farsang :

»Midőn kevély lelke Franciaországnak
Közönséges hadat izent a világnak,
És felkeveredvén a népnek sepreje —
Egy sokfejú monstrum, melynek még sincs feje,
Melynek szabadsága virít száraz fában,
És egyenlősége áll veres sapkában,
Chimérákon tölti bolond esztendejét —
Maskarásan tölti bolond esztendejét.«

Ezzel a karnevál-képpel már többet mond Csokonai, mint előző franciaellenes verseivel. Úgy beszél itt, mint akit rászedtek a maskarások. Hitt nekik először s csalódott bennük.

Az öreg Karnyó -- a franciaellenes háború szenilis propagálója -- így panaszozza el a darab végén fogságbaesését, vallatását (Harmadik felv. II. jel.): »A vezér kvártélyára behurcoltak, engem anarchistának, aristocratának, royalistának, a köz csendesség meg-

háborítójának, emigránsok barátjának, az egyenlőség ellenségének, a nemzeti jusok felforgatójának, az emberiség mocskának — és még isten tudná elől számlálni, minek is neveztek...» Az üzleti útra induló nagykanizsai kereskedő joggal zavarba jön, mikor ilyen vádakát zúdítanak rá: mit is jelentenek ezek? De maga Csokonai is zavarban volt már ekkor, hogy vajjon Párisban ki harcol ki ellen, s az *igazság* kinél van.

A *Magyar Hirmondó* egyik párizsi tudósításában ezt olvashatta (1799 aug 20. II. 251.1.) «Mig 8 napokkal ezelőtt, a Tuilleres-nek (néhai Királyi palotának) ágyui a jakobinusokért voltak kiszégezve a Nép ellen: most már a Jakobinusok ellen a Népért állanak ki-szegezve 4 ágyuk az (ügynevezett) Feuillans-ok piacán, a du Bacq nevű utca ellenében, ahol tartják t. i. a Jakobinusok tegnapelőttől fogva a magok üléseiket, minekutánna kiadott volna rajtuk a Törvényhozó Öregebbik Tanács.»

Jakobinusok — nép — direktórium — törvényhozó tanács — a bécsi tudósításban áttekinthetetlenül összezavart pártharcokra valóban ráillett a mondás: »... a párisiak talán az agyvelejüket is fonákul fordították.« Az *igazság diadalma* kifejezetten a párizsi harcokra utal:

»Amott a tanácsos gombolygát praktikát,
A nyavalya töri itt a politikát,
Amott egy factio rontja a másikat
Az erősebb nyomja itt a gyarlóbbikat.«

Csokonai elhitte a bécsi tudósítóknak, hogy a párisi *fanatizmus* sem különb, mint amelyet ő olyan szívből gyűlölt, utált: a papoké, feudális zsarnokoké. A klérus és a feudalizmust haláláig fő ellenségének tartotta, de a franciákban való csalódása elrabolta reményét, hogy amazok vereségét még megérheti.

A francia háborúnak a *Karnyónéban* két vonása van tehát: a mantuai győzelem *hivatalos* ünneplése, és a franciákban való csalódás élménye.

Az időszerű vonatkozások, hírek, pletykák benyomulnak a hirtelen készült darabba, de nem egységes probléma módján. Karnyó beszéde és különösen Lázár politizálása nem szerves része a darab konfliktusának, hanem ráadás. Az egyik kötelességből, a másik neveltség végett, a játék fűszerének.

Karnyó hősködése különlegesen groteszk. Ezt a »petyhüdt férjet« a két első felvonásban »haló poraiban« teszik neveltségessé. A harmadik felvonásban színre lépve a felszarvazottak ártatlanságával beszél »néhány jószívű haditisztekről« akik azelőtt »Itt Kanizsán szegény házánál megfordultak.« Nem lehet egy fikarcnyit sem komolyabban venni, mint a darab többi tökéletlen szereplőjét, és mégis ő kezdi szavalni: »Eljött valahára az az idő, hogy a mi hatalmas seregeink megreszkették a franciák alatt az Alpeseket és a Pádus partjait...«

Szakasztott úgy szaval, mint a félórával a színelőadás előtt a kivilágított piramis pódiumán maga Csokonai a magyar vitézekről:

»Kik most nagy nevekké az Álpest bétörök,
S elhunyt őseinket magokban felköltik,
És kik a királyhoz viselt hűségetek
Vérrel pecsételvén hágják az egeket.«

Talán a lelkiismeretét is nyugtatta egy kicsit azzal, hogy Karnyó beszédében saját szavalatát paródiázta, akárcsak Kuruzs alakjával Somogyban úzótt »kupec poézisét...«

»Lázár deák« alakjában már nincs Ifra, nincs öngúny. A boltoosságát elmondja rémhírek formájában, lehetetlenül összekeverve a háború összes híreit. Csokonai hiteles anyag alapján dolgozta ki ezt a sületlen fecsegést. Minden név, amit Lázár emleget, benne van a Magyar Hirmondó akkori számaiban, csak az ő török basája angol admirális, francia tábornoka folyóvíz, fregattja angol hadifogoly és így tovább. Geográfiajában Velence határos Trieszttel, Niederlanddal, Grécce (mint később János vitézében).

Lázár politizálásának nemcsak a nevek összezavarásával akar Csokonai kereskedő szint adni, hanem azzal a refrénnel is: honnan fogunk portékát kapni, ha mindenfelé kiüt a háború. A Napoleon-elleni angol blokád hatását akkor kezdte megérezni a magyarországi kereskedelem. Nyugat helyett Törökországon át jöttek a gyarmatárúk, azért beszélnek a Dorottyában is az asszonyok:

»Mért van ennek s annak most oly ritkasága?
A kávé, s a cukor mért oly méregdrága?«

Lázár rémhírei azonban nem tisztán boltsossegédiek. Óvatosan, szerepcserével, de azért mégis buta, elmaradott nemesek politizálásának paródiája is, amit mond.

»Tiptopp: Hát Bonapartáról nem hallott valamit Lázár?

Lázár: Egyébként semmit sem, hanem egy francia katona beszélé a boltunkba, hogy már igen öreg ember lévén, letette a szolgálatot és báróságot kapott« (első felv. V. jel.).

A Dorottya nemesei közül: »Egyik azt vitatja, hogy Bonapárt megholt« – látnivaló hogy a butaság nem a boltsnál végződött Somogyban.

2. A bolt és kuncaftjai

Karnyóné csőd felé hajókéző vegyeskereskedését Csokonai a gazdag képzeletű író könnyed ötletpazarlásával jellemzi.

Kéziratos jegyzetei között fennmaradtak a talán Márton József kérésére készített szógyűjtemények: egy-egy fogalomkör vagy mesterség műszavai csoportba szedve.

Írja is egyik levelében, hogy már 2000 szót összeszedett. Az ilyen szógyűjtés egyrészt nyelvi problémája volt: ezzel is bizonyította, hogy milyen ostobák a magyar nyelv szegénységéről való vélekedések. De a mesterségek különben is érdekelték. A Dorottya egyik jegyzetében kicsúfolja azt a »német technológikus könyvet«, amely nagyképűen összeszedte a túnek 18 fajtáját »pedig sem a hájvarró, sem a bornyomózsákvarró, sem méginkább a bocskorfűző tű nem vala meg benne.«

Érdemes volna egyszerűen összeírni, -- a XVIII. századi magyar nyelv szótárához is -- hogy milyen portékát árultak ebben a boltban. A legelső jelenetnek egymagában impozáns a leltára, pedig csak a hülye gyerek, Samuka ad megrendelést: muszelin köpönyeg, nyakbavaló keszkenő, pukovai posztó, arany sujtás, strucctoll, nádméz, narancs, gatyára való bélés, ujjas pruszli, házi vászon, kantusnak való patyolat, fabáb, magába felálló.

Hasonló sokszavú bolondozások gyakran előkerülnek a korabeli diákos költészetben, s előbb is, félig-meddig népi anyagú kéziratos versgyűjteményekben. (A vénasszony borjut őriz, stb.)

A hagyományos szóhalmozást Csokonai nem csupán nevetetésre használja. Ezzel adja meg a bolt színét, sőt bűzét. Talán össze se tudtak annyi mindent szedni a primitív szinpad berendezéséhez, hogy ilyen bőséggel szemléltessék a vegyeskereskedést, mint maga a szöveg. A szerző ezzel is kezére járt az ügyelőnek -- Csokonai Csokonainak.

A Karnyó-ház lakói: Karnyóné, Samuka, Lázár, Boris. Mikor a darab kezdődik, a ház ura még »halott«, felesége özvegy. De szeretne tenni róla, hogy ne sokáig legyen az. Ebből támad a veszedelem.

Ők négyen a tökéletlenség különböző változatait képviselik, s ezzel nagyjából kiegyensúlyozzák egymást. Lázár a szolid üzletmenetet szeretné megőrizni, ahogy a gazda alatt megszokta. Karnyónénak a férjhezmenés a gondja, s kész az egész boltot szétszotgatni, hogy hervadt bájait kívánatosabbá tegye. Boris konkurrensa az asszonynak a szerelmeskedhetnőkben, s nagyobbak is az esélyei. Samuka egyszerűen hülye, de éppen azért jó szolgálatot tesz a cselekmény bonyolításában, mert olyasmiket is kimond, amik épebb észhez nem illenének.

A bolton belül Karnyóné és Lázár, Karnyóné és Boris között mérgesednek el az ellentétek. Lázár hősi csökönyösséggel próbálja kivédeni a szerelmi rohamok ártalmas üzleti hatását. Karnyóné gyanakvó szemrehányással utasítja vissza: »Eb a lelke Lázárja, bizony gazdává lesz a nyakamon.« Pedig szegény Lázár nem képes olyan lipitlottyi eszmére, hogy meg kellene kaparintani Karnyóné boltját. A gazda szerepébe is csak az »elhunyt« iránti kegyeletből gabalyodik bele: félti a gavalléroktól Karnyóné boltját és becsületét. Mikor összecsapnak az öregasszony felett a hullámok, otthagyja a házat, mert nincs már mit tennie.

Borisnak viszont kedvére van, hogy összegabalyodnak Karnyóné vágyai és tervei. Tiptoppnak ilyen helyzetképet ad a szerelmi árfolyamokról: «Ő hajlandó az úrhoz, de így vegye fel az úr: Ő egy férfiat nem adna az egész világért, az urat nem adná valamennyi férfiért; Lipitlottyot pedig ezer olyanért sem adná, mint az úr.» Ebben a zavarosban érdemes halászni, hátha kerül neki férj, sőt hozomány is.

Lázár tehát tartóztatná Karnyónét, Boris meg éppen lökné bele a bajba.

Karnyóné szerelmes vaksága és mániája egyre fokozódik a második felvonás végéig, az öngyilkosságig. A második felvonás harmadik jelenése drámai remeklés. Karnyóné és Lipitlotty szakítása közben szinte mondatonként változik a helyzet és ezzel együtt fordul kettőjük hangulata.

Lipitlottyak Borishoz írt szerelmeslevele Karnyónénál van. Szemrehányásokkal kezdi; de Lipitlotty még nem tudja, miért. Karnyóné előveszi a levelet. A gavallér dadogni is alig tud ijedtében: »Levél? az a levél, mit keres? már hogy az a levél mit keres? hisz a levél csak levél.« Az asszony kéri a tartozást. Lipitlotty kedveskedve próbálja a kontót elhárítani. Karnyóné nem hisz neki. Erre az előáll a közben kigondolt gyöngé hazugsággal: csak Boris hűtlenségét akarta bebizonyítani a levéllel. Karnyóné hisz neki, kihúzza a könyvben a tartozást. Lipitlotty most már dupla fölényben van: bejelenti, hogy megy Pestre és nem is jön vissza. Karnyóné még tréfának venné előbb, de a gavallér pimaszkodása megérteti vele a helyzetet és kétségbeesett szitkokkal felel neki. Lipitlotty a nagy botránytól megszeppen egy kicsit, csitítani próbálja.

Mindez hat-hét perc alatt játszódik le, pompás dialógusban.

Ennek a bolondos boltnak az ábrázolásával Csokonainak bizonyosan nem voltak nagyszabású kritikai céljai. Nem látszik a darabban olyan nagy nevelő-koncepció, mint a Dorottya-beli nemesség bírálatában. Alkalmi darab, hirtelen készült, de nem hevenyészett. A kisváros kispolgárainak ez a rajza végső soron egybevág azzal, amit Csokonai máskor, máshol a magyar polgárságról mondott.

A polgári forradalommal rokonszenvező költőnek nem is lehetett hízog véleménye a magyar polgárságról, hiszen ez az osztály akkor még jóformán ki sem alakult. A francia polgárok, Csokonai távoli, könyvekből ismert példaképei öntudatosan politizáltak, merész vállalkozók voltak nemcsak az üzletben, hanem a forradalomban is, művelt szabadgondolkozók voltak. Magyarországról nézve csupa félisten a francia polgár.

Maga körül pedig csupa olyanokat látott, akik meg sem érdemelték ezt a szent nevet. Mikor ezt mondta: ember és polgár leszek — nem képzelte el magát se debreceni zsigorinak, se dunaalmási gabonakupecnek, se nagykanizsai boltosnak. A polgárság fő kritériuma Csokonai szemében a műveltség volt. »Hány jó ész lett vaddá, Hogy nem mivelték, Hány polgár bujnyikká, Hogy jóba nem nevelték.« Voltaire és Rousseau a polgár, nem a primitív, harácsoló sőtétfejű kupecék és szatócsok.

A polgárságról a francia felvilágosodás fróit olvasva alkotott képet. Ez a kép nemcsak az akkori magyar viszonyokhoz képest, hanem az egész kapitalizmus fejlődése szempontjából illúzió volt. Az önzetlen emberszeretet társadalmát képzelte el ő is, az észnek, becsületnek viruló uralmát, amelyet a kapitalizmus nem képes megvalósítani. De ez az illúzió a francia forradalom ideológiájának volt egyik eleme. Csokonait az is segítette, hogy a csökevényes magyar polgárságot a nép oldaláról bírálja. Plebejus kritikája a magyarországi polgárosodásnak

a *Zsugori uram*, vagy a *Tempefőiben* a Betrieger-motívum. A *Karnyónéban* már elhalványodnak a plebejus vonások, de azért előtűnik az a gondolatmenet, amelyhez korábbi műveiben eljutott.

A két szeleburdi vendég: Tiptopp és Lipitlotty — nemes gavallér. Büdös nekik a szatócsbolt, de rá vannak szorulva Karnyónéra, mert szerelmes szavakért becses portékákat kaphatnak tőle.

»El kell mennem édes! hallja, azt ugyan tudom, hogy nálam nélkül nem lehet el, de csak mégis el kell mennem — mert hiába — úri ember boltban mindig nem lehet« — mondja Karnyónénak Lipitlotty, a nagyobb becsben álló udvarló. (Első felv. III. jel.) A nagy szakítási jelenetben szemérmetlen szókimondással: »Ne csalja meg magát asszonyságod, én nem tréfálok, értse meg a tréfát. 25 ezer forintnak a lottéria által urává lettem, asszonyságod pedig egy köz kalmárné — én egy fiatal gavallér vagyok a kin minden kap: asszonyságod pedig egy olyan 60 esztendő s ütött-kopott hasadt hegedű, a kit a sátán se tudna már kanafóriázni.« (Második felv. III. jel.)

A két gavallér fajtáját Kuruzs, a szibáruspoéta jellemzi:

»Ugyis sok uri személyek,
Kik szegények, de kevélyek,
Ősök javát utoljára
Küldik hozzám szibvásárra.« (Harmadik felv. I. jel.)

Csokonainak a magyar nemességről szóló kritikája gazdagodik a házasságszédelgők ábrázolásával, korábbi műveihez képest.

Az a tétel, hogy a szerelmet áruba bocsátja a modern világ, készen áll már a költői fegyvertárában:

»Már ma a szíveket kirakják vásárra,
Legjobbat vehet a legpénzesebb;
Komisz lesz, s rosszféle, ha olcsó az ára,
A módi s külföldi legbecsesebb: —
Igy arany szerelmet aranyon vehetel,
Réz lesz, ha csak rézzel fizetgetel.
Ugy vagyón! most arany időben kell élnünk,
Amint peng, a szerént kell remélnünk.«
(Egy bécsi magyar gavallér.)

Boris ugyanezt veti a szemére Tiptoppnak — tessék-lássék vonakodása során. (Első felv. VII. jel.)

Tiptopp: ...De félre tévén a tréfát, az egész dolog arra megy ki, hogy én örömet el szeretném venni Karnyóné anyámasszonyt nem az ő kigyelme becsületes személyéért, mert az a kankalékos ludvérc kapna az olyan öreg vázon: hanem azért az egy-két ezer forintocskáért, a mit ráadásba kapna az ember velem, mert a mint egy elmés poétánk mondja, három a szükséges dolog: pénz, pénz, pénz!

Boris: Tehát az úr alkuba bocsátja a szerelmet, és az úr szíve rá van nyomtatva a bankó cédulára?

Tiptopp: Szív, szeretet: mai világba ezt a kettőt mindennek árulják szóval, de a valóság csak olyan kettővel köz, mint én és te, Boriskám.«

A szívvásár tehát éppen olyan kész motívumként kerül a darabba, mint a vén nőnek a Dorottyában már végigjátszott szerelmes viszketege. De Tiptopp és Lipitlotty groteszk voltukban sem kevésbé reális alakok, mint a *Dorotty*a vagy akár a *Tempefői* gavallérjai.

A *méla Tempefői*-ben Koppóházi és Tökkolopi jellemét jóformán csak a legkedvesebb szórakozásuk: a kártyázás és agarászat jelzi. A dráma kifejlődésében sincs lényeges funkciójuk — mindkettő csupán jelentéktelen figura azok sorában, akiktől Tempefői hiába vár segítséget. Serteperti szerepe már lényegesebb, s alakja is többértű. A darab elején még olyasféle

korlátozott divatbolond, mint a két szelburdiak, de a végén ő vezeti a házkutatást Tempefői lakásán, (ahhoz már van esze). Az urak egész *tempefői*beli galériája : hatalmon lévő, virágzó nemesi osztályt mutat, akiknek uralmát Tempefői éles kritikája cseppet sem rendíti meg.

A Dorottyá nemesei meg éppen pompás, fényes vitézek, szépek, vidámak, gazdagok, sőt csodálatosképpen még műveltek is. Pajzanságuk és idegenmajmolásuk csak enyhén szatirikus megrovásra érdemes.

A Dorottyá *sin floribus*» nemessége után meglepő újdonság a *Karnyóné*ban a két eladósodott hozományvadász. Még véletlenül sincs egyetlen rokonszenves vonás sem a jellemükben. Pojácák és aljasok, mint Serteperti, büszkék mint Bordács, — de szegények. Nincs olyan hatalmuk, mint azoknak, csak egy vén boltsosné bolondítására futja a tehetségükből.

Kicsit előre is rúgtat Csokonai a zsbivásárra jutott nemesek alakjával. A devalváció, sőt a Bach korszak és a kiegyezés züllesztí majd idáig a magyar dzsentrit. De ez a hosszú történelmi folyamat már a XVIII. században megkezdődött. A nemesség osztálya tartja még magát földfoglalással, majorsági gazdálkodással, hadiszállítással, de egyes tagjait már elgázolja a polgárság kontója, uzsorája.

Külön figyelemreméltó a két szeleburdi franciáskodása. Csokonai a nemesség uralkodó hangulatának hódol ezzel : a franciák elleni harci kedvnek. De mértéket tart. Világnézetének szentélyét, a francia felvilágosodást nem profanizálja. Tiptopp és Lipitlotty kerge szokásai XV. Lajos udvarából származtak, s bécsi közvetítéssel jutottak el hozzánk. Ha ezeket üti, nem Rousseaut üti. Amit ezen felül «beleaktualizál» a két gavallér beszélgetésébe Párizsról, azt is komolyan gondolja : úgy érzi, hogy a nagy eszméket már ott is visszajára fordították.

A divathóbort gúnyolása sokkal inkább az idegen szokásoknak szól általában, mint éppen a franciáknak. Gvadányi nótáriusának zsörtölődése rokon ezzel a kritikával, de Gvadányi keblére ölelné, *édes öcsém*nek nevezné Lipitlottyot, csak magyar ruhát húzzon. Csokonai nemcsak azért tartja nevetségesnek, mert így öltözik, hanem azért is, mert *nemes* és mert *aljas*.

3. A *Karnyóné* népiessége

Az egész darabban nincs egyetlen valóságos népi alak sem. Még olyan epizódszereplő sincs, mint a *Tempefő*ben Szuszmir, a *Culturában* Kanakuz. Ezért hamis az új színházi előadásnak az a rendezői felfogása, hogy Boris falusi ártatlanság. Könnyűvérű nőcske ő a javából, még játszani is elég sikertelenül játssza a naivat.

A rendezőt az téveszthette meg, hogy Boris népdalt is énekel. De népdalt dalol, népi mondásokat használ itt egyre-másra minden szereplő. Lipitlottyak is népi figurának kellene akkor lenni, hiszen egyetlen monológjában mennyi jóízű szólást halmoz : »szerette pedig a lidérc ; egy olyan világrugtát ; egy idős a postaúttal ; melegsége is csak annyi van, mint a nyári kályhának ; azt gondolta fenéig tejfel vagyok ; inkább venném feleségül a kanizsai csonkatornyot ; tyúkpásztoromnak sem venném be ; perel magában a vén táltos.

Hogy is vagyunk hát a *Karnyóné* népiességével?

A somogyi jobbágyság problémái kimaradtak a *Karnyónéból*, ahogy kimaradtak a *Dorottyából* is. A betyárvilágra csak egyetlen mondat céloz, Kuruzs felkiáltása Lipitlotty gyilkos tetteire :

»Rettenetes gyilkosság.
Merő azon pihóság.«

(Harmadik felv. I. jel.)

«Pihó nevezetű egy nagy tolvaj, gyilkos volt Somogyban» — mondja az egyik kézirat jegyzete. Emlegetik Pihót már a *Culturában* is. De ez csak aktuális kuriózum, nem a nép ábrázolása.

Feltűnő, hogy mennyire hallgat a nép ügyéről egy olyan darab, amely éppen a nemeséket, a kispolgárokat bírálja. És feltűnő olyan frónál, akinek egyidőben fő gondja volt, hogy a magyar jobbágyok hogyan él, miben reménykedik.

Hallgat ugyan a jobbágyokról, de a népköltészet, népnyelv anyagát bővebben alkalmazza, mint bármelyik korábbi művében.

A Karnyóné népiességében könnyen ráismerünk Pálóczi Horváth Ádám hatására. Filológiai adatunk is van erre: a Hármat tojott a fűrjecske kezdetű dal az *Ötödélszáz énekek*-ben is benne van.

Csokonai költői nyelve és tematikája sok népi elemmel gazdagodott Somogyban. Ebben az időben, vagy ezután írta a *Paraszténeket*, a *Szegény Zsuzsát*, a *csikóbdörös kulacshoz szóló Szereleméneket* és más nagyszerű népies versét. De ez a gazdagodás főképpen formai jellegű. Tartalomban nem éri el *Az este*, *Az esztendő négy szakasza* plebejus népi hangját. Újra felbukkannak legkorábbi éveinek patriarchális elemei, de természetesen sokkal fejlettebb művészi megfogalmazásban. A *Dorottya* alapvetően különbözik a fiatalkori pásztori versektől, de abban megegyeznek, hogy a népet patriarchális vonásokkal ábrázolják.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy Csokonai somogyi művei mindenestől patriarchálisak. A *Szegény Zsuzsi a táborozáskor* a jobbágylány valóságos panasza a háborús időben, s nemcsak a kifejezései teszik olyan csodálatosan széppé.

Fejlődött Csokonai abban is, hogy a népiesség formai elemeit mesterien alkalmazza az adott helyzetnek megfelelően. Szuszmir meséje még külön betét a Tempefőiben, alig-alig szakítja meg egy-egy közbeszólás, hogy a drámai helyzetet némileg érzékeltesse.

A Karnyónéban — mint mondtuk — mindegyik szereplő használ népi kifejezéseket, de mindig indokoltan. Ebből a szempontból is a második felvonás III. jelenése a legbravúrosabb. Először mindketten a szalonok édeskés bókjait mondják, több-kevesebb ügyességgel.

»Amiszeretetünk napfényét kontó fellegek is ködösíthetik?« — kérdi Lipitlotty. — „nincs nálam egyéb kontód a szerelem édes kontóján kívül» — felel neki Karnyóné.

De a következő percben már, mikor összevesznek, jellemüknek és szóhasználatuknak egészen más rétege kerül napvilágra, s zamatos népi gorombaságokat vágnak egymás fejéhez. Karnyóné: »Te koldus kutya, aki az én korpámon tanultál meg ugatni! te hetyke kakas, aki az én szemetemen tarajosodtál meg« stb.

Az etnográfiai buzgalommal összegyűjtött, megtanult népi szólások itt a dráma kibontakozásának lendületében jellemző erejűvé válnak. A nemesurat és a kispolgár asszonyt parlagi közönséges személyeknek mutatják, akikről a művelt tónus hamar leválik, mihelyt indulatba jönnek.

Sajátságos, félig-meddig népi szereplője a darabnak *Kuruzs*.

»Doctor, borbély, alchimista,
Kéznéző, kiromántista,
Zsibvásáros és drótvonó,
Poéta és kosárfonó.«

(Második felv. VII. jel.)

A *Tempefői*-beli Csikorgó párja ő, azzal a különbséggel, hogy Tempefői irigyli Csikorgót, a közkedvelt fűzfapoétát, Kuruzst viszont sorstársának, sőt saját torzképének tekinti Csokonai:

»Jaj, lássa az úr ezeket
A méla mesterségeket,
Noha rongyba mutogatják
Még az ebek sem ugatják.«

(u. o.)

Még a *Tempefői* címének jellemző szava a *méla* is ismétlődik itt, jelezve a költő megengesztelődését a fűzfapoéták iránt. Mintha azt mondaná: tartsunk össze, segítsük egymást,

kedves Csikorgó barátom, ha már csak mi ketten maradtunk ilyen bolondok Magyarországon, hogy poétaságból akarunk megélni.

Kuruzs ezermester-mivoltában is gyanfthatunk egy kis személyes vonatkozást, ha a Mantua-ünnepre és a színpad összetákolására gondolunk.

Kuruzs ékes népi rigmusokat mond, saját tudákos költészetével összezagyválva:

Azért nékem zengő nyelvem
Ékes nótával zeng,
Parnasszusnak, Heliconnak
Hegye vígsággal reng.
Piros hajnalnak szépsége,
Hajnalcsillag ékessége,
Mosolygással, pirossággal
Derül fényessége.

Az első négy sor deákos klapancia, a másik négy már majdnem a »Serkenj fel kegyes nép« hangja:

A Karnyónénak és a többi somogyi műveknek népies stílusa, nyelvi gazdagsága fontos eredmény Csokonai fejlődésében, bármennyire gyengül is ekkor népiességének plebejus tartalma.

4. Forrásai

A Karnyóné népi elemei nem feltétlenül származnak közvetlenül népi forrásból. Csokonai korában már jelentékeny hagyománya volt nálunk az irodalmi népiességek, s népies elemek irodalmi úton is terjedtek.

A *Tavas*z bevezetésében, a »nyelvbővítésről, szósokasításról« értekezve elsorolja Csokonai, hogy magyar nyelvét milyen forrásokból gazdagította. A rendkívül tanulságos felsorolást tanácsképpen fogalmazza meg a »finnyáskodó« számára: mit olvasson el, ha nem akar az fró szavain lépten nyomon fennakadni. Szerepel itt a XVI. századtól a kortársakig sok író és mű. A *Karnyóné* szempontjából most ez a megjegyzés érdekel bennünket: »sőt holmi Bányász Csákányt, Soproni Veres Tikmonyat, X ut Tököt és több efféle korpáu garap-sákat se hagyjon megtekintetlen.«

Bármennyire megveti is ezeknek a hitvitázó könyveknek silány tartalmát, nyelvi forrásként felhasználja őket. Sennek egyik művében sem látjuk olyan határozott nyomát, mint éppen a *Karnyóné* dialógusaiban.

Az imént megmutattuk, hogy a népi szólásokkal a jellemzés plasztikusságát emeli.

Hagyományos irodalmi formának ad ezáltal új, differenciáltabb funkciót. A közmondások, népies szólásmódok halmozása a hitvitázó irodalomnak és főleg a magyar drámairodalomnak többszázéves hagyománya. A *Balassi Menyhárt árulata*sa éppen olyan jellemzően él vele, mint a XVII. század-végi *Actio curiosa*. Gaude uram, az utóbbi színjáték főszereplője nem is igen mond egyebet, mint népi és deák bölcsességeket.

A régi irodalomban — akár a hitvitákat, akár a politikai irányú drámákat nézzük — a népi szólásoknak határozott funkciójuk volt. Letorkolták, letromfolták velük vitában az ellenfelet. A szemléletes, csattanós mondásnak különleges meggyőző erőt tulajdonítottak. Akire találabb mondást alkalmazott ellenfele, annak veszett ügye volt.

A népies mondások irodalmi felhasználása megszakítatlan hagyományként folytatódott egészen Dugonicsig, Gvadányiig. De élt Csokonai korában egy sekélyesebb változata is, a diáktrefák, versek többnyire trágár élcelődéseiben. Mindkét formájában közvetlenül támaszkodott a néphagyományra. Az ilyen jellegű szövegekben kevés volt az ismétlődő szólás, tízével, százával kerültek elő újak, tehát szájhagyományból származók az irodalmi művekben. Még aki nem gyűjtötte is ezeket olyan rendszeresen, mint Dugonics, az is a közszájon forgó anyagból merített inkább, mint a már megjelent munkákból.

Hogy Csokonaira Dugonics ösztönzése hatott-e jobban ezen a téren vagy a hitvitázó irodalom, azt nehéz volna kimutatni. Tény az, hogy a tizenhatodik századig visszamenőleg ismert olyan műveket, amelyek éppen olyan *tömegesen* alkalmazták a népi mondásokat, mint ő a Karnyónében.

Diákos irodalmi tradíció nyomait ismerhetjük fel Kuruzs és különösen Lázár alakjában. A műveletlenséget s méginkább a félművelt tudakosságot sokféleképpen kicsúfolták a diákok, legtöbbször egy-egy jellegzetes foglalkozással kapcsolatban. Csokonainak is van egy ilyen verse a »kályhás mesterekről«, vagyis az iskolákhoz kiment, még nem végzett diákokról, akiknek egyrésze el is sülyedt a falusi rektorságban. A *Csetneki Pergő*-ben ezeknek zavaros ismereteit ilyenformán parodizálja :

Az öreg Szilágyi a nagy Crocodilust
Prófétának tartja, mely lakja a Nilust,
Mondja, Jób írta a kalendáriumot,
Pápa szemén nézte a gönci templomot.
Nagypénteken kérdik a hallgatók Tökön,
Melyik napon leszen? fele : csütörtökön. —
Ilyenek, látjátok, a kályhás mesterek,
Ugyan, hogy tanulna ezektől a gyerek?
Az ilyen gyermekből lesz a rossz hallgató,
Tolvaj, káromkodó, végre gyújtogató.

(V. ö. Jüvendölés az első oskoláról a Somogyban c. verssel)

Lázár »deák« zavaros újságai a diákos csúfolódás példájára készültek, de Lázár összehasonlíthatatlanul élőbb jellem, mint az iskolai versek »ostobái«.

Kuruzs fűzfapoézisére is van párhuzam, *Tempefőin* kívül : a *Poétacensura* című debreceni iskoladrámában. (Komlós Aladárnak az Irodalomtörténet 1952. 3-4. számában megjelent igen figyelemreméltó közlésével, mely a Poétacensurát Csokonai műveként ismerteti, külön kívánok foglalkozni.)

Harmadik, gyanítható irodalmi forrása a *Karnyóné*nak a német bohózatirodalom. Itt sem szükséges filológiai értelemben vett forrásokat keresnünk. Csokonai költői leleménye, jellemeket teremtő tehetsége nem szorult rá, hogy figurákat, vagy mesét vegyen át. Ami átvételt az összehasonlító irodalomtörténet kimutatott drámáiban, az nem több néhány, nehezen azonosítható stiláris sajtáságnál. (Lásd Haraszi Gyula : Csokonai és Kotzebue. E Ph. K. XII. 733.) A divatos német színjátszás hatását nem szövegegyeztetésben kell keresni, hanem a jelenetezésben, rendezésben, az egész színjáték rutinos pergetésében.

Aránylag közeli rokonságot sejtet a darab befejezése, mikor váratlanul megérkezik két szabadszájú tündér, hogy igazságot tegyen, s a halottakat életrekeltsé.

Divatos színjátékokból tanult forma ez, de megoldásában igen eredeti. A tündérek olyan kedves, finom hangon kezdik, mintha a *Szentivánéji álomból* léptek volna a csurgói deszkákra :

Tündérfi : Tündérek szép királynéja
Ime lételt szerze nékem!
Tündér : A szem látja, de nem tudja,
Hogy származtál szép gyermekem.

De pár szó után belezökkennek abba a modorba, amelyen a darab többi szereplői gormbáskodtak egymással :

Tündérfi : (Karnyóhoz) Kelj fel, verj rá a banyára,
Mért nem várt jó vacsorára.
(A többiekhez) Ti is itten mért strázsáltok,
Serti, furti kurvanyátok
Fálelilela.

A tündérfelvetésben még egy utolsó grimasszal búcsúzik el a szerző tökéletlen alakjaitól. Nem méltatja őket arra a tragédiabaillo megriszteltetésre, hogy halva maradjanak a színpadon. És így van ez rendjén. A bohózat szereplőiről be kell bizonyítani, hogy még gyilkolni se tudnak, se magukat, se mást. Halálos, tragikus pátoszuk végtelenen kórikussá válik, mikor feltámadva egymásra néznek, majd nekilátnak a lencse-vacsorának.

A tündérfelvetés egyébként a *Dorottya* befejezésének paródikus utánköltése. A két befejezés egyébként úgy felel meg egymásnak mint Bordács és Opor — Lipitlottyéknak.

A hitvitázó iratoknál, diákréfáknál, német zenés játékoknál feltétlenül művészebb, fejlettebb a *Karnyóné*. A szerelmes öregasszony kétségbeesése drámai következetességgel fejlődik ki. Szenvedélye jelenetről jelenetre veszterhesebb, egészen addig, míg fel nem fekszik halálos ágyára.

Ne felejtjük el, hogy már két évvel azelőtt Molière fordította Csokonai. A *Fősvény* is valószínűleg ismerte, tehát lehetett erősebb irodalmi forrása is, mint amilyenekről eddig szóltunk. Molière-től valóban drámaiságot tanulhatott, nemcsak nyelvi kuriózumokat vagy színi technikát. A *Fősvény* hőse is a nagy szenvedélybe vész bele, mint Karnyóné. Mindketten eljutnak a tragikus gyötrelmek legmagasabb fokára. Tematikus rokonságot nem kell keresnünk Molière és Csokonai között. Elég annyit megállapítanunk, hogy a *Karnyóné* művészi eredményében Molière tanulmányozásának is része volt.

III. Az előadás

1. A darab drámai nyelve

Ha egy színdarabnak érdekes a nyelve, még nem bizonyos, hogy drámai is. Bessenye *Filozófusa* például tele van jellegzetes nyelvi dokumentumokkal, különböző szak-zsargonok mulatságos példájával — de ezek a motívumok idegen testként ékelődnek bele a dráma menetébe. Együgyű apropókra kerülnek elő a nyelvi furcsaságok, például valaki levelet kap és felolvassa. A levél fogalmazása különös, nevetnivaló, de tartalma közömbös a cselekmény szempontjából.

Említettük már, hogy a *Tempefőiben* Szuszmír meséjének beillesztési módja sem különösen drámai. A *Karnyónéban* is akadnak hasonló részletek.

A második felvonás VI. jelenetében — amíg Samuka a patikában jár, hogy anyjának egérkövet hozzon — Kuruzs felolvasása tölti ki a várakozási időt. Kitűnő, szellemes, amit olvas, de semmi köze az egyelőre színpad mögé szorult főeseményhez, Karnyóné készülődéséhez. Kuruzs egy verse bevezetőjét olvassa fel, közbeszúrt magyarázataival együtt.

Köszöntő versek, (komma), melyek (punktum) irattattak (nagy B) Becsületes Bizodalmas (az is nagy B) jámbor (Notabene a bor csak kis b). Keresztyén (tyén-é? tény-é? régen pörölnek rajta) — keresztyén felebarátunknak Goráblás Martiny Jánosnak...»

A darab nyelve és jelenetezése — egy-egy ilyen kivételtől eltekintve — fejlettebb a *Tempefőinél* is, pedig ez színpadi technika szempontjából is felülmúlja a többi korai színdarabot.

A *Tempefőiben* feszes, kikerekített mondatokban folyik a társalgás. Ilyenformán: »Csuda dolog, barátom, annyira tudni a magyarnak menni minden Richelieu nélkül, aki ha volna, őh kicsoda fényben szemlélhetnének édes nemzetünkét.« A monológhoz és erősebb kitérésekhez még illik is néhol ez a retorikus pátosz, de a dialógusokat vonatottá teszi. A *Tempefőiben* nem használja fel jobban az élőbeszéd lehetőségeit, mint Csokonai szerelmes vagy tréfás versei. Megszakítja néhol a mondatot, vagy egy-egy felkiáltó szót iktat be, de a szereplőket nem drámaian beszélgeti.

A *Karnyónéban* már meglátszik, hogy Csokonai több darabot látott, maga is rendezett, színpadi gyakorlatra tett szert.

Ahol a szituáció és a szereplő jellemzése megkívánja, egészen felbontja a mondat szerkezetét, hogy az élőbeszédet érzékeltesse.

Lázár így dohog az első jelenésben: »Melyik az a hozzánk jár? zördög tudja, az is hozzánk jár, másik is hozzánk jár, mind a világ csak itt jár, melyik az a hozzánk jár?«

Karnyóné, mikor »majd kiugrik a bőröcskéjéből« a nagy szerelemtől (Első felv. III. jel.):

»De ne menjen még el az Ur! bizony ha az úr nincs velem, olyan vagyok, mint a szedettlen szöllő — vagy szöllőcske. Én nem is tudom mi istencsudája, ha az úr nincs itt velem, olyan nagy viszketegség van minden testemben, hogy no — nem is gondolhatom el — tán az idő okozza — vagy mi?...« »de vissza fog jőni az úr, úgy-é? mert bizony — bizony — csak vissza jöjjön ám — úgy-é szivecském?«

Valósággal lekottázza Csokonai Karnyóné beszédét, gondolatjelekkel érzékelteti a vénasszony epekedő nyögéseit, csuklásait.

Több olyan helye van a darabnak, ahol maga a dialógus helyzetet, *játékot* ad meg. Az első felvonás VI. jelenetében Karnyóné elküldi Lázárt valami számlával, hogy Tiptoppal kettesben maradhasson. De a gavallér is rögtön búcsúzkodni kezd, menekül a vénasszonytól. Karnyóné ebédre hívja, hogy minél előbb viszontláthassa.

Tiptopp úgy felel Karnyónénak, hogy közben már a mellékszobába kacsingat be Boris felé: »Az ebédet nagyrabecsülöm, mivel az által hasznosabban legettethetem szemeimet az én tárgyamon... *Adieu*. — Karnyónénak mondja, Borisra érti. Az asszony most előhívja Borist, hogy vigyázzon a boltra, és kimegy. Tiptopp, aki csak tetette, hogy búcsúzik, ottmarad enyelegni a szobalánnyal.

Mozgalmas, már megrás közben szinpadra képzelt összeütközések lendítik előre a jeleneteket. Érthetetlen, hogy *Az özvegy Karnyónét* évtizedeken át előadhatatlan darabnak tartották. A mostani előadás sikere megmutatta, hogy jó rendezéssel, jó színészekkel ki lehet egyenlíteni a jelenetezés kisebb döccenőit. A Katona József Színház előadása, különösen Gobbi Hilda alakítása megszólaltatja a bohózatnak csaknem tragikus hangjait. Olyan dráma értékeket mutat meg Major Tamás rendezése a Karnyónében, amelyeket a régi magyarázók nem is sejtettek.

2. Csurgoi színjatszók

A Karnyóné olyanféle kéziratokban maradt fenn, mint a Shakespeare-drámák első kalóz kiadása. A szereplő diákok lemásolták maguknak, s emlékezetből beleírták a szövegbe a játzsás módját. Ezek a megjegyzések a rendező eredeti utasításait közvetítik, a leíró diákok fogalmazásában. Így is roppant becses a fennmaradt szöveg, következtethetünk belőle Csokonai színjátszási és rendezői gyakorlatára.

Tiptopp és Boris duettóját (első felv. VIII. jel.), amelyet Mikolai József és Uj János adott elő az ősbemutatón, így örökítette meg az egyik kézirat:

«Tiptopp: Semmi, csak rá tudjak ülni
A banyára,
Ő mag nélkül fog kidülni
Nem sokára.
Bezzeg úr lesz ám Tiptopp,
És Tiptoppné, hop, hop, hop
Akkorára,
Akkorára,
Boris: Akkor ám a cifra tálba
Igy piszkálok (*mutatja az ujjával*)
És az utcán módizálva
Sérikálok (*kettőt vagy hármat lép kényesen.*)
Uri asszony lesz Boris

És az urnak százszor is
Gratulálok,
Gratulálok.

Tiptopp : Hej de míg ráhülne bőre
Vigadoozunk

Boris : Házaspárképpen előre
Játszadoozunk.

Tiptopp : Én elveszlek, eb legyek (*veri a mellét*)

Boris : Én az urhoz elmegyek (*alázatosan*)

Tiptopp : Én elveszlek, eb legyek (*veri a mellét*)

Boris : Én az urhoz elmegyek (*alázatosan*)

Ketten : Alkudoozunk,

Alkudoozunk (*mind a ketten kézenfogva s a theátrumból különös*

pozitúrákkal kifutva.)

Egy német zenésjáték kupléjának dallamára húzhatta rá ezt a duettet. (Strófaszerkezet, azóta gyerekjátékként is elterjedt: «Beültettem kis kertemet a tavasszal...»)

»A szeretet győzedelme a tanultakon« című töredék-vígjátéknak egyik jegyzete útbaigazít bennünket, hogy a tréfás színpadi duettó mintáját honnan vette. Csajkos és Kati kettősét közli a jegyzet azzal a tréfás misztifikációval, hogy a darab folytatásába illesztette volna bele az »elhúnyt« szerző.

Csajkos : Valld meg szívem! szeretsz é?
Itt a kezem tetszik é?
Csak téged tisztellek.

Kati : Holtig, szívem! szeretlek.
Itt a kezem, ha kellek
Csak éretted, míg élek.

Csajkos : Mondd még egyszer } 2. (kétszer)

Kati : Akár kétszer }

Mindketten : Úgyhát te holnap enyim léssz!

Csajkos : Én leszek Papa } 2.

Kati : Én leszek Mama }

Csajkos : Papa } 2.

Kati : Mama }

Mindketten : Fiat Experientia! Fiat Experientia.

A kettős mellé ezt írta Csokonai: lásd *Pikko Comico Oper.* Tehát már Debrecenben megismerkedett a zenész bohózatok játékmódjával, stílusával.

Bizonyára látott német komédiát Pesten és Pozsonyban is. De az élénk taglejtésekkel, kifejező mimikával kísért előadást nem kellett ezektől tanulnia. A Mantua-ünnepélyről szóló leírásból láttuk, hogy ez volt az ő egyéni szavalási módja. Más visszaemlékezésekből azt is tudjuk, hogy már kisdíákkorában »heves actióval« és »gesztikuláció«-val mondta a verseket, az Aeneis iskolai színjátékszerű előadásain. Életrajzirói néhány nagy »színjátszó« sikeréről is beszámolnak: kollégiumi búcsúbeszédéről, s Rédeyné temetésén előadott verséről.

A színjátszó diákok »kunsztstük«-je egy pantomim volt a *Karnyóné*-ban. Két leírása maradt, az egyik okoskodó magyarázat, a másik a játék hű szemléltetése:

»Boris odamegy az ágyhoz, amelyben fekszik halva Karnyóné. Samu, amint kenyeret eszik, egy darabot akar az anyjának is szájába tenni. Boris akkor eltasztja onnét. Samu szájába kap Borisnak. Boris ismét eltasztja onnét, Lázár vezeti oda Kuruzst lámpással. Kuruzs egy darabig búsul, fejét hajtogatja, s kérdi egyszer intvén, hogy mi lelte? Lázár, Boris egyszerre úgy viszik a kezeket a szájokhoz, mintha innának valamiből s hátra hajolnak nagyon, mutatnak Karnyónéra, hogy ő is úgy tett... stb.»

Az egyik kézirat még azt is megörökítette tanulság okából, hogy Tiptopp agyonlövését miképpen rendezték meg.

Ezek a gondos feljegyzések arról is bizonyosságot adnak, hogy a diákok mennyire lelkesedtek a színjátékért. Egész életükre szóló élményük lett a Csokonai tanársága ezért is. Somogyban 1795-től kezdve jött divatba a színjátszás. Pár év múlva már arról számol be egy ottani barátja, hogy minden városban műkedvelő csoportok játszanak.

Megírhatta volna a Jövendőlést az »első színjátékról« is.

Az özvegy Karnyóné megírása időben a *Dorottya* és a *Dorottya Előbeszéde* közé esik.

Az *Előbeszédben* sokat kellett emlegetnie Somogy vármegyét, hogy bebizonyítsa: nem egy bizonyos odavalósi vénkissasszonyról, nem ismerős nemes urakról írta satíráját. Így vélekedett: «Akárhogy legyen, énnekem hazámban kellett helyzetnem a költeményt. Hogy pedig annak egész szituációját Somogy vármegyében választottam, az nem azért esett, hogy a sokszor említésbe jött abusosokat ott találtam volna fel legjobban; éppen nem! Abban a nemes vármegyében, melyre én mindenkor idilliumos elmerüléssel emlékezem, a barbarizmusnak sincs helye, de a luxusnak vétkesebb neme sem verhetett még fészket. Nemesek annak nemesei, s teljesek a nemzeti buzgósággal. Egy Széchenyi provinciájában mit találhatna az ember satírára valót?»

Ez az *Előbeszéd* a legnagyobb satíra. Széchenyi provinciája ezekben az években csupa satíratémával telt meg. Recsegett-ropogott a nemesi vármegye ócska alkotmánya, mentették bőrüket az urak a jobbágyfelkelők elől.

Csokonai nem hatolt a kérdések legmélyére, de mégis a maradandó értékű satíráját alkotta meg a XVIII. századvégi magyar kisváros neveltséges társadalmának.

LENGYEL DÉNES

CSOKONAI MINT NEVELŐ

A régi irodalomtörténetírás hamis képet festett Csokonai pályájáról és költészetéről. Jellemét Toldy Ferenc életrajza alapján ítélték meg, és így a felvilágosodás legnagyobb költőjét züllött vándorpoétának ábrázolták. Csokonai költészetét rokokó formaművészetnek fogták fel, a régi tanításban a Lilla-dalok egészen háttérbe szorították a politikai tárgyú verseket. Az újabb kutatások — elsősorban Waldapfel József és Vargha Balázs tanulmányai — Csokonai pályáját és költészetét helyesen világítják meg. A jól kezdett munkát részleteredményekkel egészítjük ki, amikor Csokonai nevelői pályáját világítjuk meg.

Csokonai 1794 tavaszán a debreceni kollégium »publicus praeceptor« lesz, tehát kisebb diákok nevelését bízzák reá. Szilágyi Gábor, a kollégium igazgató-tanára joggal reméli, hogy az ifjú szép sikert ér el ezen a téren, mert Csokonait mindaddig kitűnő tanulónak ismerték tanárai és diáktársai. Kovács József professzor visszaemlékezve a 12 éves Csokonaira, ő maga azzal hízeleg, hogy ő indította el a gyermeket a költészet útján. Kétségtelen, hogy a vers-tan ismeretét Kovács József professzor nyújtotta a gyermeknek, és lehetőséget is adott arra, hogy költői tehetségét fejlessze. A költői művek átélését Csokonai számára a poézis osztályban az tette lehetővé, hogy Kovács József óráin a tanulók szereposztás szerint adták elő az epikus költemények szövegét is. Így pl. az *Aeneis* egy-egy énekét a tanulók az órán eljátszották. Ez nagy mértékben fejlesztette Csokonai előadókészségét. Erről Kovács József professzor így emlékezik meg: »Szokásom volt, hogy tanítványaim közt a Virgil *Aeneis*-ében beszélő személyeket felosztottam, egyiket megtettem pl. a második könyvből Hecubának, másikat Pyrrhusnak és osztán peroráltattam azoknak beszédjeiket; az ilyen rollékat (Csokonai) szörnyű tüzzel játszotta, és a bámulásig tudta követni. — Egyszóval ő dísz volt az *Classisom-*